

МАҚОЛЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Умирзаков Улугбек Синдарович

СамДУ роман-герман тиллари кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада мақолларнинг ўзига хос хусусиятлари, сўзловчи ёки ёзувчи мақсадининг амалга ошишида муҳим вазифа бажариши асосан бадиий матнларда яққол намоён бўлиши. “Бадиий матн бадиий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуб кўринишларини муаллиф ихтиёрига кўра эркин жамлай оладиган, кишиларга эстетик завқ бериш хусусиятига эга бўлган ғоят мураккаб бутунлик ҳисобланади.

Калит сўзлар: фразеологик бирликлар, сўз бирикмалари, синтактик курилмалар, семантик курилма, лексик-грамматик таркиб, мақол, халқ оғзаки ижоди, кўп асрлик ҳаётий кузатишлар, ижтимоий-иқтисодий тажриба.

Мақолларнинг ўзига хос хусусиятлари, сўзловчи ёки ёзувчи мақсадининг амалга ошишида муҳим вазифа бажариши асосан бадиий матнларда яққол намоён бўлади. “Бадиий матн бадиий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуб кўринишларини муаллиф ихтиёрига кўра эркин жамлай оладиган, кишиларга эстетик завқ бериш хусусиятига эга бўлган ғоят мураккаб бутунлик ҳисобланади. Бадиий матнда бошқа услуб матнларида бўлганидек қатъий мантиқ, соддалик, тушунарлилик, нормативлик каби қонуниятларга тўла-тўқис амал қилинавермайди. Унда бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилади. Таъсирчанлик биринчи планга кўтарилади⁵.

Инсоннинг сўзлаш ёки ёзиш жараёнида тил бирликларидан фойдаланишида тингловчи ёки ўқувчига маълум маълумотни етказишгига эмас, балки шу танланган тил бирлиги воситасида нутқ қаратилган шахсга

таъсир этиш ҳам кўзда тутилади. Ана шундан келиб чиқиб, “Ўзбек тили стилистикаси” китобида тил бирликларини қўллашда бадий-эстетик таъсирчанлик муҳим ўрин тутиши қайд этилади: “Бадий адабиётда тасвир этиладиган манбалар доираси жуда ҳам кенгдир. Адабиёт турли хил касб-хунар эгаларининг, ҳар хил тоифадаги кишиларнинг хис-ҳаяжонларини тасвирлабгина қолмай, уларнинг ички дунёсини, жамиятдаги амалиётини ҳам акс эттиради. Шунинг учун бу стилда нутқ ва тил воситалари бошқачароқ — ўзига хос характерда қўлланади: агар нутқнинг бошқа функционал стиллари фақат у ёки бу ҳодисанинг мазмунини хабар қилиш учун хизмат қилса, бадий нутқ эса бундан ташқари, ўқувчи ёки тингловчига эстетик ва эмоционал таъсир кўрсатишни ҳам мақсад қилиб кўяди. Демак, эстетик таъсир этиш функцияси бадий нутқнинг ўзига хос хусусиятидир. Бадий адабиётнинг бу асосий ва ўзига хос функциясига адабий асарда тил воситаларини танлаш ва ишлатиш принциплари ҳам тўла бўйсунди⁷”.

Ўзбек тилшунослигида фразеологизмнинг объекти сифатида ибора, идиома, мақол, матал кабиларнинг илмий тадқиқига доир³, ўзбек ёзувчи, шоирлари асарларининг тили ва услубига оид кўпгина изланишлар, номзодлик ва докторлик диссертацияларида мақолнинг маъновий, услубий хусусиятларини ўрганишга эътибор қаратилган ишлар бажарилди⁶, мақолнинг лингвистик хусусиятларини илмий ўрганиш ҳам бошланди Ўзбек тилшунослигида мақолнинг синтактик¹ хусусиятлари Х.Абдурахмоновнинг номзодлик ишида ўрганилгач, олим изланишларини давом эттириб, ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари тилининг синтактик хусусиятларини атрофлича тадқиқ этди. Кейинги ишда ўзбек тилида мақол ва маталларнинг синтактик қурилиши, мақоллардаги гаплар ва сўз бирикмаларининг асосий кўринишлари, уларнинг морфологик, синтактик, баъзи маъновий-услубий хусусиятлари кенг ёритилган. М.Садриддинованинг ишида ўзбек мақол ва маталларининг луғавий хусусиятлари тадқиқ этилиб, мақол ва маталлар лексикаси, бир томондан, ўзбек адабий тили лексикаси билан, иккинчи томондан эса лаҳжа ва шевалар лексикаси билан қиёсий ўрганилди.

Муаллифнинг номзодлик диссертациясида мақолларнинг маъновий-услубий жиҳатлари: кўп маънолилиги, вариантлилиги, услубий хусусиятлари тадқиқ этилди⁴.

Тилшунос олим Б.Жўраева ўзининг “Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясида таъкидлашча, дунё тилшунослигида фразеологик ҳамда паремиологик бирликларнинг турли аспектлари: структур-семантик, лингвокультурологик, когнитив хусусиятлари, мақолнинг идиома, ибора, афоризм ва маталлар билан муносабати, лисоний ўрни, диахрон ва синхрон ҳолати ҳамда нутқдаги кўринишлари ҳақида қатор илмий тадқиқотлар яратилди. Шундай бўлса-да, мақолларнинг интралингвистик ва экстралингвистик омиллар асосида шаклланиши борасида чуқур тадқиқ этилиши лозим бўлган жиҳатлар ҳам мавжуд. Шу маънода мақолнинг бошқа паремик ва барқарор бирликларга муносабати масаласига ойдинлик киритиш, мақол пайдо бўлишининг лингвистик асосларини, коммуникатив-прагматик хусусиятларини очиб бериш бугунги тилшуносликнинг долзарб масалаларидан бири саналади⁴. Антонимларнинг муҳим стилистик вазифаси уларнинг антитеза ҳосил қилишда лексик восита бўлишидир. Антитеза стилистик приёмларда бири сифатида халқ оғзаки ижодида, хусусан, мақол ва маталларда кенг тарқалган. Бу эса мақол ва маталларнинг кучли экспрессивлигини ва таъсирчанлигини таъминлайди. Қуйидаги мақолларда буни тўла кузатиш мумкин: Яхши топиб гапиради, ёмон қошиб гапиради. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл. Антонимларнинг бундай ишлатилиши поэзияда ҳам кўплаб учрайди. Кўпинча, антонимик жуфтликнинг бири бир мисрада, иккипчиси эса бошқа мисрада қўлланади. Бунда жуда кучли контрастлик юзага келади, мисралар ўртасидаги бу контрастлик эса экспрессивликни, эмоционалликни бениҳоя орттиради².

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: АН УзССР, 1964. – 18 с.
2. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент: "Фан", 1981. Б.13
3. Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967. – 18 с.
4. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фан. ном. .... дис. – Тошкент, 2002. – 136 б.
5. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Тошкент, 2007. Б.35
6. Назарова Х. Ҳ.Ҳ. Ниёзий асарларининг тили: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1944. – 114 б.
7. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. Б.30.